

К.С. Алдашева^{1*} , К.А. Кабасова² , К.Б. Коптлеуова³ , Д.А. Карагойшиева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

³Баишев университеті, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: kama_kz89@mail.ru

ТІЛДІ ЗЕРТТЕУДІҢ СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аннотация. Парадигмалық призмаға сәйкес лингвистиканың ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуы дәстүрлі түрде салыстырмалы-тарихи, жүйелік-құрылымдық бағыттармен байланыстырылады. Соңғы жылдары тіл мен сөйлеу антропоэзектік аспектіде қарастырылып келе жатқаны белгілі. Жалпы ғылыми эволюцияның синергетикалық платформаға өтуі лингвистикалық нысаналарды зерттеудің өзгеше әдіснамасын талап етеді. Әлемдік лингвистикада синергетиканың әдіснамалық мүмкіндіктерін тілтанымдық зерттеулер үшін қолдану тәжірибеге еніп, тілді және оның ішкі қабаттарын (фонетика, сөзжасам, лексикология, сөйлем, мәтін, дискурс, аударма және т.б.) синергетикалық жүйе ретінде дәлелдеуге ұмтылыстар жасалуда. Осы бағыттағы тілтанымдық ізденістердің нәтижесі лингвистиканың жаңа тармағы – тіл синергетикасының / лингвосинергетиканың қалыптасуына ықпал етті. Тіл синергетикасы – ұлттық тілдің эволюциясын, дамуын, ашық сипатын, ондағы динамикалық үдерістерді талдаудың және модельдеудің әдіснамалық платформасы. Қазақ тілін зерттеудің жаңа ғылыми бағыты ретінде тіл синергетикасын қалыптастыру қазақ тілтанымның әлемдік лингвистиканың ғылыми тенденцияларына сәйкес дамуына мүмкіндік береді.

Мақалада «тіл – синергетикалық жүйе» тұжырымдамасының негізін дәйектеу мақсатында әлемдік лингвистикадағы синергетикалық бағыттың қалыптасуы, алғашқы ізденістер мен нәтижелер талданады.

Тірек сөздер: тіл синергетикасы, лингвосинергетика, жүйе, эволюция.

К.С. Алдашева^{1*}, К.А. Кабасова², К.Б. Коптлеуова³, Д.А. Карагойшиева¹

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан

³Баишев университет, Ақтөбе, Казахстан

*e-mail: kama_kz89@mail.ru

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА

Аннотация. Как известно, в соответствии с парадигматической призмой становление и развитие лингвистики как науки в течение ряда лет традиционно были соотношены с сравнительно-историческими, системно-структурными направлениями. Следует отметить, что в последние годы язык и речь стали рассматриваться в аспектах антропоцентризма. Переход общенаучной эволюции к синергетической платформе требует иной методологии изучения лингвистических объектов. В мировом языкознании активно используются методологические возможности синергетики в целях лингвистических исследований, предпринимаются попытки интерпретировать язык и его подуровни (фонетика, словообразование, лексикология, синтаксис, текст, дискурс, переводоведение и др.) как синергетическая, саморганизуемая, сложная система, в которой постоянно находится в динамике. В результате научных поисков формировалось новое направление лингвистики – синергетика языка / лингвосинергетика. Синергетика языка / лингвосинергетика – методологическая платформа анализа и моделирования эволюции, развития, открытого характера национального языка, динамических процессов в нем. Как новое научное направление синергетика языка позволяет казахскому языкознанию развиваться в соответствии с научными тенденциями мировой лингвистики.

В статье анализируется формирование синергетического направления в мировой лингвистике, первые поиски и результаты с целью обоснования концепции «язык – синергетическая система».

Ключевые слова: синергетика языка, лингвосинергетика, система, эволюция.

K.S. Aldasheva^{1*}, K.A. Kabassova², K.B. Koptleuova³, D.A. Karagoishiyeva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

³Baishev University, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: kama_kz89@mail.ru

SYNERGISTIC POSSIBILITIES OF LANGUAGE RESEARCH

Abstract. As it is known, in accordance with the paradigmatic prism, the formation and development of linguistics as a science for a number of years have traditionally been correlated with comparative-historical, system-structural directions. It should be noted that in recent years, language and speech have been considered in aspects of anthropocentrism. The transition of general scientific evolution to a synergetic platform requires a different methodology for studying linguistic objects. In world linguistics, the methodological possibilities of synergetics are actively used for linguistic research, attempts are being made to interpret language and its sublevels (phonetics, word formation, lexicology, syntax, text, discourse, translation studies, etc.) as a synergetic, self-organizing, complex system in which it is constantly in dynamics. As a result of scientific research, a new direction of linguistics was formed – language synergetics / linguosynergetics. Language synergetics / linguosynergetics is a methodological platform for analyzing and modeling the evolution, development, open nature of the national language, and dynamic processes in it. As a new scientific direction, the synergetics of language allows Kazakh linguistics to develop in accordance with the scientific trends of world linguistics.

The article analyzes the formation of a synergetic trend in world linguistics, the first searches and results in order to substantiate the concept of "language is a synergetic system".

Key words: language synergetics, linguosynergetics, system, evolution.

Кіріспе

Лингвистика ғылымының қазіргі дамуы кез келген тілдің эволюциясындағы өзгерістерге қатысты жүргізілген терең, жан-жақты және байыпты талдаулармен айрықшалаынады. Өйткені тілтанымның салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-жүйелік және антропоэлектік парадагималары аясында жасалған ғылыми концепциялар жаңа теориялық-эмпирикалық деректерді қажет етеді. Бұл, ең алдымен, тілді табиғаттағы басқа да күрделі, ашық, динамикалық жүйелердің дамуына ортақ, әмбебап заңдылықтар негізінде интерпретациялаумен байланысты.

И. Германның пайымдауынша, «қазіргі лингвистика тілдің құрылымы мен дамуының барлық сатысын күрделі, иерархиялық, динамикалық, бейсызықтық жүйе ретінде синтездеуге арналған жаңа парадигмаға мұқтаж» (Герман, 2000). Дәл осы мақсатта қалыптасқан синергетика – заманауи ғылым жүйесінің ядросына айналды; бұл – тіл білімі үшін де өзекті.

Кез келген табиғи тіл – өзіндік ішкі даму заңдылығы бар, коммуникативтік, танымдық, ақпараттық қызмет атқаратын жүйе; алайда оның өміршеңдік әлеуетімен қатар осы аталған қызметтерді жүзеге асыру сыртқы шарттарға тікелей тәуелді. Бұл – тілдің табиғаттағы ашық жүйелер класына жататын құбылыс екендігінің дәлелі.

Синергетиканың аясында ұсынылған формулалар мен модельдер физика, химия, математика, биология сияқты жаратылыстану ғылымдарының салаларында кең тарала бастады. Жоғарыда атап өткеніміздей, жаратылыстану салаларында синергетиканың дамуына зор үлес қосқан Герман Хакен, Илья Пригожин, Сергей Курдюмов және т.б. ғалымдардың зерттеулері – синергетиканың әдіснамалық платформасын қалыптастырған іргелі еңбектер.

Өткен ғасырдың аяғында әртүрлі күрделі жүйелерді математикалық моделдеудің ғылыми әдісі ретінде дамыған синергетиканың жетістіктері гуманитарлық ғылым салаларындағы күрделі нысаналарды зерттеу үшін қолданыла бастады. Осы ретте синергетиканың әдіснамалық платформасын шартты түрде екіге бөлу ұсынылған еді:

1. *Синергетика* – математикалық модельдеудің әмбебап формуласы.

2. *Метафоралық синергетика* – гуманитарлық ғылым салаларында жүйені зерттеудің әмбебап әдіснамасы.

Осылайша синергетиканың әдіснамалық платформасында гуманитарлық ғылым салаларының проблемасын зерделеу «метафоралық синергетиканың» қалыптасуына алып келді. Метафоралық синергетика жалпы синергетикалық парадигманың маңызды тармағы болып саналады. В. Будановтың пікіріне сүйенсек, «метафоралық синергетиканың шеңберінде алғашқы пәнаралық байланыстар жасалды және метфоралық синергетика – синергетиканың жаңа жобалар мен әдістерді ұсынатын шығармашылық саласы, қоректендіретін ядросы» (Буданов, 2010).

Материал және әдістер

Синергетиканың тірек ұғымдары – интеграция, синтез, шоғырлану, бейсызықтық, динамика, эволюция. Бұл ұғымдарды табиғаттағы әртүрлі күрделі жүйелерді сипаттау үшін қолдану тиімді. Солардың қатарындағы табиғаты өте ауқымды әрі құрылымы күрделі нысананың бірі – тіл.

Тілді синергетиканың әдіснамалық платформасында зерттеу жүйенің дамуын, оның негізгі сатыларын, фазалық кеңістігін¹, флуктуация, бифуркация аймақтарын және басқа да ерекшеліктерін анықтау үшін тиімді. Кез келген табиғи тіл ашық, дамитын, күрделі жүйе болғандықтан, синергетика тілдің құрылымын, қызметін жаңа қағидалар негізінде зерттеуге мүмкіндік береді. Нақтырақ айтқанда, *тіл синергетикасы* немесе *лингвосинергетика* – динамикалық үдерістерді өзгеше бағалаудың, табиғатты өзге де күрделі жүйелерге ортақ әмбебап заңдылықтарға сәйкес тілді зерделеудің жаңа әдіснамасы.

Зерттеудің материалдары ретінде жалпы тіл біліміндегі тілге қатысты анықтамалар бойынша іргелі тұжырымдар іріктеліп, тілді зерттеудің синергетикалық мүмкіндіктері негізделді. Осы мақсатта тілтанымдық бағыттағы теориялық зерттеу әдістері пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Лингвосинергетика – қазақ тіл білімінде қалыптасып үлгермеген тың бағыт. Алайда тілдің дамуы мен эволюциясында кездесетін заңдылықтар туралы іргелі тұжырымдар қазақ тіл білімінің негізін қалаған ұлы тұлғалар А. Байтұрсынұлы мен Қ. Жұбановтың еңбектерінен басталады. Сондай-ақ қазақ тілінің динамикасына, тілдің өміршеңдігіне ықпал ететін түрлі факторларға, ұлт тілінің антропоэзектік сипатына қатысты жүргізілген зерттеулер қазақ тіл біліміндегі синергетикалық бағыттың қалыптасуы мен дамуы үшін аса құнды ғылыми қайнаркөз болары сөзсіз. Өйткені тілтанымдағы қандай болмасын ізденістер мен қорытындылар тілді жүйе ретінде зерделеу мақсатынан туындайды. Осымен байланысты төмендегідей бағыттарда жүргізілген зерттеулер қазақ тіл біліміндегі синергетикалық бағыттың теориялық-әдіснамалық базасын нығайтуға үлкен үлес қосады:

– қазақ тілінің өміршеңдігін күшейту (А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Х. Досмұхамедұлы, М. Әуезов, Ж. Күдерин, М. Жұмабаев, К. Кемеңгерұлы, Ғ. Мүсірепов, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, Ғ. Мұсабаев, Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, Ә. Қайдар, Ә. Айтбайұлы, Э. Сүлейменова);

– қоғам дамуының нақты бір кезеңінде қазақ әдеби тіліндегі динамикалық үдерістердің және оның нормаларының қалыптасуындағы жаңа сөздердің рөлі (Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, А. Ысқақов, Ш. Бәйтікова, Е. Жанпейісов, С. Исаев, Ә. Айтбайұлы, Н. Уәли, А. Алдаш, О. Бүркітов, Ш. Мәжітаева, Б. Момынова, Қ. Есенова, А. Фазылжанова, Қ. Қадырқұлов, Ж. Сағындықова);

– қазақ терминологиясының қалыптасуы және қазіргі қазақ терминжасамы мен терминографиясының өзекті мәселелері, аударматану мәселелері (Ә. Қайдар, Ә. Айтбайұлы, Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, Б. Қалиев, Ш. Құрманбайұлы, А. Алдаш, Е. Әбдірәсілов, А. Қазкенова, А. Төраниязова, С. Ақаев);

– қазақ сөзжасамының теориялық проблемалары және сөзжасам модельдерінің активтенуі (Н. Оралбаева, Қ. Құрманалиев, Б. Қасым, Ж. Балтабаева, О. Жұбаева, А. Салқынбай);

– көптілді қоғам жағдайындағы қазақ тілінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру және оның әлеуметтік лингвистикалық сипаттамасы (Э. Сүлейменова, Н. Шәймерденова, Ж. Смағұлова, Б. Хасанов, Ә. Айтбайұлы, Ф. Оразбаева, Д. Ақанова);

– қазақ тілінің лексикологиялық және лексикографиялық мәселелері (Р. Барлыбаев, Н. Уәлиев, М. Малбақов, Ж. Манкеева, Ғ. Хасанов, Қ. Күдерінова);

– түркітану кеңістігіндегі қазақ тілі және түркі тілдерінің контактологиясы (А. Аманжолов, Ж. Түймебаев, Р. Авакова, Ғ. Сағидолда, С. Бектемірова, А. Бисенғали);

– қазақ тілін оқытудың әдіснамалық және әдістемелік мәселелері (Н. Оралбаева, С. Рахметова, Ф. Оразбаева, Р. Шаханова, Т. Аяпова, З. Күзекова, З. Бейсембаева, Қ. Қадашева, Ж. Дәулетбекова, А. Жапбаров, Ш. Ерхожина, А. Сәтбекова, Р. Рахметова, Л. В. Екшембеева, К. Жақсылықова, А. Әлімов, Э. Оразалинова, Ә. Ағманова және т.б.).

¹ Фазалық кеңістік – динамикалық жүйелер теориясының ұғымы; динамикалық үдерістер жүретін жүйенің барлық кеңістігі (Некоркин, 2012).

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тіл біліміндегі синергетикалық бағыт туралы алғашқы ізденістердің бірі – профессор Ж. Манкееваның «Қазақ сөзінің синергиясы» деп аталатын еңбегі. Ғалым тілдің жүйелілік қағидасын басшылыққа ала отырып, қазақ сөзінің тіл жүйесіндегі және тілдік санадағы орнын тіл мен мәдениеттің сабақтастығы арқылы түсіндіреді. Зерттеуде «синергия» термині қолданылған. Ашық жүйе болып саналатын «тілдік санадағы ақпараттың іштей реттеліп, ұйымдасуы және жалғасуы сол сөздік синергиялық желісін түзеді» деген тұжырым жасалған (Манкеева, 2021: 5).

Тіл мен сөйлеудің (речь) синергетикалық қағидаларға сәйкес дамитындығы туралы идеяның бастауы әлемдік лингвистикадағы тіл туралы ең маңызды, іргелі тұжырымдардың негізінде жатыр. В. Фон. Гумбольдтың тіл антиномиясында, А.А. Потебняның тіл психологиясында, А. Шлейхердің биологиялық концепциясында, Ф. де Соссюрдің құрылымдық лингвистикасында, Ю.Н. Карауловтың тілдік тұлға теориясында және өткен ғасырда лингвистиканың ғылыми кеңістегінде танымал болған екінші тілді меңгеру, когнитивтік лингвистика, психолінгвистика, компьютерлік лингвистика сияқты бағыттарында «тіл – ашық, динамикалық, эволюциялық жүйе» деген тұжырымдама беки түсті. Мәселен, В. фон Гумбольдт «Тіл мен рух» туралы концепциясында тілдің дамуы мен эволюциясына назар аудартады: «тіл – энергия; тіл ұрпақтан ұрпаққа дайын күйде беріледі, алайда оның әрі қарай дамуына бүкіл жағдай жасалған; тіл үздіксіз жаңғырады» (Гумбольдт, 1985). Ал А.А. Потебняның пайымдауынша, автор мен оқырманның арақатынасы – ашық, бейсызықтық жүйе және оған тепе-теңдік тән емес; өйткені бір мәтінді әр адам өзінше таниды, түсінеді, осылайша мәтін әмержентті (кездейсоқ) сапалық өзгеріске ұшырайды (Кузьмина, 2004: 39).

Белгілі орыс ғалымы Ю.Н. Караулов тілдің эволюциялық табиғаты туралы мынадай пікір айтады: «язык выступает как «диссипативная» структура, которая «сама себя правит», которая «гасит» эти беспорядочные флуктуации и колебания, оставляя, сохраняя на длительное время только то, что соответствует общерусскому языковому типу» (Караулов, 1988). Демек, *тіл* – қоршаған ортамен үздіксіз, үнемі энергия алмасатын, сыртқы ортаның ықпалын сезінетін жүйе; шоғырланудың сатыларынан өтуде флуктуацияны және хаосты өзінің ішкі тәртібіне сәйкес реттеуге, бейімдеуге қабілетті диссипативті құрылым.

Филология саласында синергетиканың әдіснамасын қолдану Г.В. Ейгер (Ейгер, 1992), Л.С. Пихтовникованың (Пихтовникова, 1999) зерттеулерінен басталады. Синергетиканың ұғымдық аппараты алғашқы зерттеулерде толыққанды пайдаланылмады, алайда жекелеген лингвистикалық нысаналардың шоғырлануы туралы проблемаларды зерделеуге ұмтылыстар жасалды. Бұл зерттеулер тілді зерделеудің жаңа, пәнаралық бағытын – лингвистикалық синергетиканы немесе лингвосинергетиканы қалыптастыруға жол ашты. Осылайша тіл жүйесі синергетика аспектісінде ашықтық, бейсызықтық, өзгермелік, шоғырлану деген сипаттармен толыға түсті.

Қазіргі таңда әлемдік лингвистикада тілдің интеграциялық тұжырымдамасын дамытудың және тіл синергетикасына «ғылыми парадигма» мәртебесі берудің қажеттілігі туралы пікірлер В.И. Аршин, Т.И. Домброван, Я.И. Москальчук, И.А. Герман, В.А. Пищальникова, В.Н. Базылев, Н.Л. Мышкина сияқты ғалымдардың еңбектерінде айтылып жүр. Өйткені ғылыми парадигмалардың интеграциясы тілдің құрылымдық-функционалдық, әлеуметтік, коммуникативтік табиғатымен қатар, когнитивтік тетіктерін терең зерделеуге мүмкіндік береді.

Зерттеушілердің пікірінше, заманауи тіл білімі жаңа парадигма деңгейіне көтерілуі тиіс, себебі тіл құрылымының барлық аспектілері ойлау қабілеті бар жеке адамның тілдік әрекеті мен когнитивтік құрылымдарындағы тетіктерге түбегейлі тәуелді (Герман, 1999). Осымен байланысты Л.С. Пихтовникова өз зерттеулерінде лингвистикадағы синергетиканың мәртебесі мен лингвистикалық парадигманың ауысуын көрсетсе (Пихтовникова, 2016), Т.И. Домброван тілді күрделі иерархиялы түрде ұйымдасқан мегажүйе ретінде қарастырудың қажеттілігін айтады (Домброван, 2016: 51).

Қазір бірқатар лингвистикалық нысаналарға *шоғырлану* тән екендігі анықталып, сәйкесінше оларды синергетиканың қағидаларына сәйкес зерделеуге қызығушылық артты. Солардың қатарында *дискурс*, *мәтін*, *сөзжасам* шоғырланатын лингвистикалық нысаналар ретінде талдауға түсті. Әсіресе синергетиканың зерттеу әдіснамасына сәйкес *дискурс* пен *мәтінді* зерделеу бойынша біршама тың тұжырымдар жасалды. Бұл зерттеулердің басты ерекшелігі – синергетикалық

қағидаларға сәйкес лингвистикалық нысаналарды талдаудың және зерделеудің жаңа өлшемдерін ұсынуы.

Мәтін синергетикасын зерттеуші, ғалым В. Пищальникова тіл құрылымдарын зерттеу үшін жаңа әдіс-тәсілдердің қажеттігін айта келе, «...мәтінге функционалдық, семантикалық, композициялық-семантикалық талдау жасаудың тиімділігі қаншалықты дәлелденсе де, мәтіннің мәнін түсінуге қатысты проблемалардың шешімін табу үшін бұл әдістердің әлеуеті шектеулі» дейді (Пищальникова, 2007). Демек, мәтінді талдаудың дәстүрлі функционалдық, семантикалық, композициялық-семантикалық әдістері күрделі жүйе ретінде мәтіндегі шоғырлану үдерістерінің ерекшеліктерін тануға толық мүмкіндік бермейді.

Т.И. Домброванның «An Introduction to Linguistic Synergetics» деп аталатын зерттеуі – лингвосинергетиканың ғылыми алғышарттары талданған іргелі еңбек. Ғалым «лингвосинергетиканың әдіснамалық және концептуалды негізі – философия, лингвистика және синергетика салаларындағы ғылыми тұжырымдардың интеграциясы» деп көрсетеді (Dombrovan, 2018). Сондай-ақ лингвистикалық синергетиканы екі тармаққа бөледі:

- 1) тіл синергетикасы (synergetics of language):
 - диахронды синергетика (synchronic synergetics);
 - синхронды синергетика (diachronic synergetics);
- 2) сөйлеу синергетикасы (synergetics of speech):
 - мәтін синергетикасы (text synergetics);
 - дискурс синергетикасы (discourse synergetics);
 - аударма синергетикасы (synergetics of translation);
 - сөйлеудегі ауытқу синергетикасы (synergetics of speech deviations);
 - идиолект синергетикасы (idiolect synergetics) (Dombrovan, 2018: 30).

Зерттеуші тіл синергетикасын шартты түрде синхронды және диахронды деп жіктейді. Ғалымның пайымдауынша, күрделі, динамикалық мегажүйе ретінде тілдің қалыптасуы мен даму проблемаларын қарастыру үшін диахронды синергетиканың маңызы зор: «Диахронды лингвосинергетиканың басты мақсаты – сыртқы факторлардың ықпалын ескере отырып, жүйенің қалыптасу жай-күйін түсіндіру; жүйе ішіндегі қайта құрылымданудың тетіктерін анықтау; сондай-ақ тіл жүйесінің әрі қарайғы өзгерістеріне болжам жасау арқылы тіл эволюциясын модельдеу» (Домброван 2016: 52). Демек, тіл синергетикасы тілдегі өзгерістер мен дамуға негіз болатын қағидаларды зерделейді; тіл эволюциясының негізгі сатыларын, соның ішінде, тілдің пайда болуынан бастап, оның бейсызықтық дамуын, ішкі жүйелердегі элементтердің қозғалысын, тілдің құрылымына сыртқы факторлардың ықпал ету әлеуетін анықтауға бағытталады (Dombrovan, 2018: 31-32). Шын мәнінде, синхронды және диахронды деп бөліп жіктеу тіл жүйесінің белгілі бір уақыт кесіндісіндегі динамикасын, өзгерістердің сапасы мен тілдің қолданыс аясын бағалау үшін де маңызды.

Синхронды синергетика аспектісінде тілдегі жаңа сөздердің жасалу үдерісін бағалау маңызды. Өйткені тілдің синхронды кеңістіктегі дамуының, динамикасының басты көрсеткіші – сөздік қордың жаңғыруы. Бұл жай ғана тіл жүйесіндегі жаңа сөздерді бақылаумен ғана шектелмейді, тілдегі белсенді сөзжасам үлгілерін, түрлі сыртқы факторлардың ықпалын, тұтастай тіл эволюциясының алдағы бағытын зерделеуге мүмкіндік береді. Мәселен, ғалым С. Еникеева қазіргі ағылшын тілінің сөзжасам жүйесіне синергетикалық қағидалар негізінде талдау жасаған. Зерттеуде синергетиканың тірек ұғымдарының бірі – фрактал құрылымдардың табиғатына сәйкес ағылшын тіліндегі сөзжасамдық модельдердің ерекшеліктері анықталған. Зерттеуші тілдің сөзжасам жүйесін макрожүйе ретінде бағалайды, себебі оның құрамында бірнеше ішкі жүйелер немесе микрожүйелер бар; мысалы, есім сөздердің, етістіктердің сөзжасамдық модельдері ішкі жүйелерге жатады деген тұжырым жасайды. Сондай-ақ тілдегі флукуацияның бір көрінісі ретінде окказионал қолданыстарды атап өтеді. Ғалымның пікірінше, табиғи тілдің сөзжасам жүйесі «вербокреативті» әлеуетке ие, мәселен, қазіргі ағылшын тілінің сөзжасамы аффиксализация үдерісінің нәтижесінде -*abuse*, -*friendly*, -*free*, -*near*, -*speak*, -*style*, -*watcher*, -*wise* сияқты аффиксоидтармен толықты (Еникеева, 2011). Яғни бұл форманттар жеке тұрғанда толық лексикалық мағынасы бар, алайда тіл дамуының қазіргі сатысында сөзжасамдық модель ретінде қызмет атқара бастаған. Мұндай құбылысты қазақ тілінің сөзжасам жүйесінен де байқауға болады: -*ақы*, -*жай*, -*тану* және т.б.

Демек, синхронды және диахронды синергетика тілді жаңа шеңберде зерделеуге, тіл жүйесінің әртүрлі деңгейлеріндегі үздіксіз шоғырлану үдерістерін анықтауға, сипаттауға және модельдеуге мүмкіндік береді.

Зерттеуші Л.В. Бронник дискурстағы аттракторлардың түрлері туралы зерттеуінде синергетика теориясын негізге ала отырып, дискурстағы концептілердің аттракторларға бағытталған ұмтылысын талдайды (Бронник, 2009).

Тұтастай тіл жүйесіндегі флуктуация, аттрактор, тәртіп пен хаос жайындағы зерттеулер де бар. Зерттеуші Б.Т. Ганеев табиғаттағы тәртіп пен хаос ерекшелігіне тоқтала келе, тілдің фонологиялық, лексикалық-семантикалық, сөз, сөз тіркесі және фраза, грамматикалық, әлеуметтік-прагматикалық, әлеуметтік лингвистикалық деңгейлеріндегі тәртіп пен хаостың көрінісін қарапайым мысалдармен түсіндіреді. Мәселен, сөздің пайда болу арналарындағы хаосты былай бөледі:

- 1) халық шығармашылығы (хаос А);
- 2) авторлық шығармашылық (хаос Б);
- 3) уәкілетті мекемемен бекітілген ғылыми терминдер (нысаналы орталық А);
- 4) мемлекет (нысаналы орталық Б).

Сондай-ақ тілдегі синонимия және омонимия құбылыстарын хаос элементтері немесе «тілдегі хаоскосма» деп анықтайды (Ганеев, 2020: 700).

Зерттеушілер Р.П. Мильруд пен А.С. Карамновтың «Феномен языкового хаоса во взаимодействии германских и славянских языков» деп аталатын салғастырмалы мақаласында тіл синергетикасы үшін тың тұжырымдар жасалған [Мильруд, 2011]. Ғалымдардың пайымдауына сүйенсек:

– «өте күрделі» жүйе ретінде тіл «күрделі» ішкі жүйелерден тұрады;

– тілдегі хаостың бастапқы шартына сәйкес адам тілінің биологиялық тетігі ми құрылымдарында, артикуляциялық аппаратта сақталған; адам мәтінді есту, көру арқылы қабылдауға бейімделген;

– тілдегі «үлкен» және «кіші» фракталдар – хаостық кеңістікті толтыратын құрылыс материалдары. Тілдегі хаостың бір көрінісі – сөйлемнің құрылысы; адам сөйлемнің мәнін кодталған фракталдардың көмегімен қабылдайды, түсінеді;

– коммуникация кезіндегі нормадан ауытқу – «оғаш» аттрактордың көрінісі (яғни, норманы бұзу нормаға айналған жағдайлар). Мәселен, Британ ұлттық корпусындағы деректер базасында *you was, we was, they was* деген «қате» құрылымдар өте жиі кездеседі, тіпті бұл жергілікті ағылшын тілінің варианттарында кең таралған. «You was» сияқты формалардың жоғары жиілікпен қолданылуы тілдегі тәртіпті бұзудың «дәстүрін» көрсетеді, бұл тілдің хаостық құрылымына дәлел болады;

– «бифуркция нүктесіне» жеткенде нормадан ауытқу орын алады. Мәселен, ағылшын тілінде сөйлеушілер ауызша коммуникацияда тұйық етістіктің «to» деген формасын қолданбайды. Мысалы, *Help me TO do the job* деген сөйлемдегі «to» формасын айтпау – норманы бұзу. Орыс тілі иелерінің де нормадан ауытқу жағдайлары өте жиі кездеседі. Айталық, *Арбат как проехать?* немесе *Ручка нет у тебя случайно?* деген сөйлемдердің құрылымы орыс тілінің синтаксистік заңдылығына қайшы. Бірақ даму барысында тілдің грамматикалық құрылысы үшін осы формалардың қайсысы актуалды болатындығын уақыт көрсетеді. Айта кетерлік жайт, мұндай құбылыс қазіргі қазақ тілінің де сөйлем жүйесінде, әсіресе ауызша коммуникацияда жиі байқалады. Ауызша коммуникациядағы нормадан ауытқушылық бірте-бірте жазба коммуникацияға енетін жағдайлар бар. Өйткені қазіргі әлеуметті желі сияқты жазба коммуникацияның еркін кеңістіктерінде ауызша сөйлеудің үлгілері кең таралып келеді: *Мен ойлаймын, бұл дұрыс емес (ауызша коммуникация үлгілерінен)*. Лексика-семантикалық деңгейдегі мұндай құбылыстарды қазақтың академик ғалымы Рәбиға Сыздық «узус» деп атаған болатын (Сыздық, 2001). Профессор Н. Уәли норма мен узустың арақатынасын анықтай отырып, «жүйеге сәйкес болмаса да, тілдік узус норма деп танылады» дейді (Уәли, 2007). *Узус* – тілді пайдаланушылар мойындап қабылдаған тілдік бірліктер. Бұл термин арқылы сонымен қатар әдеби тілдің нормасынан тыс, тілдің лексикалық және грамматикалық құрылымының табиғи заңдылықтарынан ауытқыған, алайда тілді пайдаланушылардың коммуникативтік актісінде жоғары жиілікпен қолданылатын, нормативті сөздіктерге енгізілген тілдік бірліктер де аталады. Демек,

тілдегі бифрукция нүктесі узустан басталады және узуз тілдің белгілі бір ішкі жүйесіндегі дамудың әрі қарайғы бағытына ықпал етеді.

Н.А. Кузьмина тіл синергетикасының іргетасын қалыптастыратын мынадай тірек ұғымдарды көрсетеді: *эволюция, коэволюция, шоғырлану, күрделі жүйе, хаос, бейсызықтық, тұрақсыздық, ашықтық, тұрақты даму, эмердженттілік*. 1893 жылы жарық көрген Н.В. Крушевскийдің «Очерк науки о языке» деп аталатын еңбегіне сілтеме жасай отырып, ғалым былай деп жазады: «Сложность (одно из центральных понятий синергетики) языковой системы реализуется в представлении об уровневой стратификации языка: «из простейшего анализа нашей речи видно, что она весьма сложна: она состоит из предложений, предложения – из слов, слова – из морфологических единиц, морфологические единицы – из звуков, а эти последние – из разнообразных физиологических работ. Кроме сложности, наш анализ обнаружил еще другое их качество – это их неопределенность. Оба эти факта имеют громадное значение: целое, состоящее из подобных единиц, должно быть неустойчиво и способно к изменению» (Кузьмина, 2004). Осылайша тілдің күрделі, көп деңгейлі «қарапайым» құрылымдары оның «синергетикалық табиғатын» тағы да дәйектей түседі.

Қорытынды

Қазіргі таңда Украина және орыс тіл білімінің зерттеуші-ғалымдары дискурс, мәтін, аударма сияқты жеке нысаналарды синергетиканың әдіснамасы бойынша зерттеуге назар аударып, эмпирикалық нәтижелерге қол жеткізуде және бұл жетістіктер әлемдік лингвистикада мойындалып, жоғары баға беріле бастады.

Тұтастай алғанда, синергетикалық әдіснама, соның ішінде тіл синергетикасы мегажүйе ретінде тілдің және оның ішкі жүйелеріндегі өзгерістердің мәнін, қызмет ету ерекшеліктерін жан-жақты зерделеу, жүйешілік дамудың, эволюцияның моделін жасау үшін зерттеудің тиімді платформасын ұсынады. Лингвосинергетика – тілтанымдағы жаңа ғылыми парадигма ретінде салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-жүйелік және антропоэзектік бағыттардағы жетістіктердің заңды жалғасы. Мұның бір дәлелі – тілді динамикалық құбылыс ретінде тану. Синергетиканың категориялық аппаратын қолдану:

- тіл туралы жаңа білімді ашуға;
- зерттеу нысанасына өзгеше метатілмен талдау жасауға;
- дәстүрлі проблемаларға жаңаша көзқарасты қалыптастыруға;
- тілдің ішкі жүйелерінің қызметін және ондағы өзгерістерді көрсететін тетіктерді жаңа өлшемдер арқылы анықтауға мүмкіндік береді.

Осымен байланысты синергетиканы тіл жүйесіндегі және оның ішкі жүйелеріндегі динамикалық үдерістерді, соның ішінде ұлттық тілдің сөздік қорындағы лексикалық жаңалықтарды зерттеудің жаңа әдіснамалық платформасы деп бағалауға болады. Қазақ тіл біліміндегі синергетикалық бағыттың қалыптасуын негіздеу тұтастай тілге синергетикалық жүйе ретінде анықтама беруді, тілдегі динамикалық үдерістерді синергетиканың метатілі арқылы талдауды қажет етеді. Осы бағыттағы зерттеулер алдағы ізденістерде жалғасын табады.

Әдебиеттер

Герман И.А. Лингвосинергетика: Монография. – Барнаул: Изд-во Алтайской академии экономики и права, 2000. – 168 с.

Буданов В.Г. Синергетика: мировоззрение, методология, наука // Экономические стратегии. – 2020. – №5(79). – С.48-56.

Манкеева Ж. Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 272 б.

Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, 1985. – 450 с.

Кузьмина Н.А. Язык синергетики и синергетика языка // Вестник Омского университета. – №3. – 2004. – С. 38-44.

Караулов Ю.Н. Эволюция, система и общерусский языковой тип // Караулов Ю.Н. Русистика сегодня: язык: система и её функционирование. – Москва, 1988. – 221 с.

Ейгер Г.В. Язык и синергетика // Вісник Харківського університету. – №373. – 1992. – С. 131-137.

Піхтовнікова Л.С. Синергія стилю байки: німецька віршована байка: Монографія. – Харків: Бізнес Інформ, 1999. – 220 с.

Домброван Т.И. Лингвосинергетика – новое направление филологических студий // Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». – №6. – 2016. – С. 50-56.

Пищальникова В. А. История и теория психолінгвістики. // Етнопсихолінгвістика. – Ч.2. – М., 2007. – С. 117.

Domrovan T. An Introduction to Linguistic Synergetics. – Cambridge Scholars Publisher, 2018. – 142 p.

Еникеева С.М. Фрактальность микросистем словообразования (на материале английского языка) // *Studia Linguistica. Язык в логике времени: Наследие, традиции, перспективы.* – Вып. XX. – С.-Пб.: Политехника-сервис, 2011. – С. 107-118.

Бронник Л.В. Понятие аттрактора и лингвистическая теория: о трудностях интеграции научного знания (на примере дискурсивного акта) // *Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение».* – 2009. – №43 (181). – Вып. 39. – С. 21-26.

Ганеев Б.Т. Порядок и хаос в языке // *Мир науки, культуры, образования.* – 2020. – №6 (85). – С. 698-701.

Мильруд Р.П., Карамнов А.С. Феномен языкового хаоса во взаимодействии германских и славянских языков // *Международный диалог: восток-запад: (культура, славянство и экономика. Сборник трудов.* – Свети Николе: Международный славянский институт имени Г.Р. Державина, 2011. – С. 126-130.

Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.

Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. ...дис. – Алматы, 2007. – 330 б.

Герман И.А., Пищальникова В.А. Введение в лингвосинергетику: монография. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 1999. – 129 с.

Некоркин В.И. Лекции по основам теории колебаний. – Нижний Новгород, 2012. – 311 с.

Пиштовникова Л.С. Прагматилистика дискурса в свете лингвосинергетической парадигмы // *Когниция, коммуникация, дискурс.* – №13. – 2016. – С. 114-130.

References

Bronnik L.V. (2009). Ponyatie attraktora i lingvisticheskaya teoriya: o trudnostyakh integratsii nauchnogo znaniya (na primere diskursivnogo akta) [The concept of an attractor and linguistic theory: on the difficulties of integrating scientific knowledge (on the example of a discursive act)]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Filologiya. Īskusstvovedenie»* [Bulletin of Chelyabinsk State University. The series "Philology. Art criticism"]. Vol. 3(181). Iss. 39. P. 21-26. (in Russian).

Budanov V.G. (2010). Sinergetika: mirovozzrenie, metodologiya, nauka [Synergetics: worldview, methodology, science]. *Ekonomicheskie strategii* [Economic strategies]. Vol. 5(79). P. 48-56. (in Russian).

Dombrovan T.I. (2016). Lingvosinergetika – novoe napravlenie filologicheskikh studii [Linguosynergetics – a new direction of philological studios. *Naukovii visnik DDPU imeni I. Franka. Seriya «Filologichni nauki»* [Scientific Bulletin of the I. Franko KSPU. Series "Philological Sciences"]. Vol. 6. P. 50-56. (in Russian).

Domrovan T. (2018). An Introduction to Linguistic Synergetics. Cambridge Scholars Publisher. 142 p. (in English).

Eiger G.V. (1992). Yazyk i sinergetika [Language and synergetics]. *Visnik Harkivskogo universitetu* [Bulletin of Kharkiv University]. Vol. 373. P. 131-137. (in Russian).

Enikeeva S.M. (2011). Fraktalnost mikrosistem slovoobrazovaniya (na materiale angliiskogo yazyka) [Fractality of microsystems of word formation (based on the material of the English language)]. *Studia Linguistica. Yazyk v logike vremeni: Nasledie, traditsii, perspektivy* [Studia Linguistica. Language in the logic of time: Heritage, traditions, perspectives.]. Saint Petersburg. Iss. XX. P. 107-118. (in Russian).

Ganeev B.T. (2020). Poryadok i haos v yazyke [Order and chaos in language]. *Mir nauki, kultury, obrazovaniya* [The world of science, culture, education]. Vol. 6 (85). P. 698-701. (in Russian).

German I.A. (2000). Lingvosinergetika [Linguosynergetics]. Barnaul. 168 p. (in Russian).

German I.A., Pishalnikova V.A. (1999) Vvedenie v lingvosinergetiku [Introduction to Linguosynergetics]. Barnaul. 129 p. (in Russian).

Gumboldt V. (1985). Yazyk i filosofiya kultury [Language and philosophy of culture]. Moscow. 450 p. (in Russian).

Karaulov Y.N. (1988). Evolyutsiya, sistema i obcherusskii yazykovoi tip [Evolution, system and all-Russian language type] // *Rusistika segodnya: yazyk: sistema i ee funktsionirovanie* [Rusistics today: language: system and its functioning]. Moscow. 221 p. (in Russian).

Kuzmina N.A. (2004). Yazyk sinergetiki i sinergetika yazyka [The language of synergetics and the synergetics of language] // *Vestnik Omskogo universiteta* [Bulletin of Omsk University]. Vol. 3. P. 38-44. (in Russian).

Mankeyeva J. (2021). Qazaq sozınıń sinergiyası [Synergy of the Kazakh word]. Almaty. 272 p. (in Kazakh).

Milrud R.P., Karamnov A.S. (2011). Fenomen yazykovogo haosa vo vzaimodeistvii germanskikh i slavyanskikh yazykov [The phenomenon of linguistic chaos in the interaction of Germanic and Slavic languages]. *Mejdunarodnyi dialog: vostok-zapad: (kultura, slavyanstvo i ekonomika. Sbornik trudov* [International Dialogue: East-West: (culture, Slavs and economics. Collection of works.]. St Nicholas. P. 126-130. (in Russian).

Nekorkin V.I. (2012). Leksii po osnovam teorii kolebanii [Lectures on the basics of the theory of oscillations]. Nizhniy Novgorod. 311 p. (in Russian).

Pihtovnikova L.S. (1999). Sinergiya stilyu baike: nimetska viršovana baike [Synergy of the fable style: a German poetic fable]. Kharkiv. 220 p. (in Ukrainian).

Pihtovnikova L.S. (2016). Pragmatilistika diskursa v svete lingvosinergeticheskoi paradigmy [Pragmatilistics of discourse in the light of the linguosynergetic paradigm]. *Kognitsiya, kommunikatsiya, diskurs* [Cognition, communication, discourse]. Vol. 13. P. 114-130. (in Russian).

Pishalnikova V.A. (2007). Istoriya i teoriya psiholingvistiki [History and theory of psycholinguistics]. *Etnopsiholingvistika* [Ethnopsycholinguistics]. Iss.2. Moscow. P. 117. (in Russian).

Syzdyq R. Tıldık norma jäne onyñ qalyptanuy (kodifikatsiyasy) [The language norm and its normalization (codification)]. Astana. 230 p. (in Kazakh).

Uali N. (2007). Qazaq soz madenietiniñ teoriyalyq negizderi [Theoretical foundations of Kazakh speech culture]. Almaty. 330 p. (in Kazakh).